

PROSVEĆENOST U EVROPSKOM, REGIONALNOM I NACIONALNOM KONTEKSTU: ISTORIJA I SAVREMENOST

(Nacrt istraživačkog projekta)¹

Nakon više od dva veka od nastanka „Pisma Haralampiju“ Dositeja Obradovića, 2003. godine na „Saboru srpske omladine“ koji je uz blagoslov Sinoda SPC organizovalo udruženje „Dveri Srpske“, napisano je novo „Đurđevdansko pismo Haralampiju“. U njemu su učesnici Sabora, pretežno studenti Filološkog fakulteta, odlučno istakli: „*Mi ne želimo da budemo duhovna čeda Dimitrijeva. Drugog učitelja Srbi danas ištu. Dosta nam je Dimitrijeve škole*“. U ovom programskom tekstu danas veoma uticajnog pokreta studentske omladine osuđen je „Dimitrije, u kaluđerstvu narečeni Dositej“, kao rodonačelnik „*vanzavetne kulture* u Srba kojoj je zrcalo bila bezbožna prosvetiteljska škola Zapadne Evrope“, kao i svi njegovi nastavljači – od Vuka Karadžića, Svetozara Markovića i Jovana Skerlića, preko „komunističkih ideologa“, do savremenih zagovornika „građanskog društva“ i neoliberalizma. Odbacujući ovaj tok nacionalne kulturno-istorijske tradicije, učesnici Sabora su se pozvali na „*zavetnu kulturnu istoriju*“ koja od Svetog Save („prosvetitelja svetlosti i slovesnosti“), preko Njegoša i Lukijana Mušickog, vodi do Vladike Nikolaja i Justina Čelijskog. Na taj način, celokupni korpus nacionalne kulturne tradicije protumačen je kao poprište dve dominantne „linije“ koje su u trajnom polemičkom odnosu. Gotovo ista, binarna slika kulturne prošlosti i sadašnjosti ubrzo je, samo sa obrnutim vrednosnim i ideološkim predznakom, skicirana u okviru manje uticajne grupe „univerzitetske levice“ organizovane u „Progresivno univerzitetsko društvo *Dositej Obradović*“. Pozivajući se na Dositeja kao začetnika emancipatorske misli u Srba, pod geslom „*Sovjeti, a ne zvona i praporci*“, članovi ovog udruženja su nizom tekstova i političkih akcija protestovali protiv „*ljotičevski inspirisanog pogroma kulturnog nasleđa prosvetitelj-*

¹ Ova verzija teksta nacrta projekta je u procesu konkurisanja za finansiranje naučno-istraživačkih projekata prilagođena zahtevima formulara Ministarstva nauke i životne sredine Republike Srbije. Odlukom Ministarstva projekat je, pod brojem 149029, prihvaćen za finansiranje.

skih mislilaca“, koji, prema njihovoj oceni, sprovode „zatucane crkvene strukture i njihove agenture u akademskom okruženju“.

Sa stanovišta interesovanja za stanje savremenog srpskog društva istraživanja aktivnosti i ideološko-političkih usmerenja pomenutih udruženja mogu, bar na „fenomenološkoj“ ili „simptomalnoj“ ravni, biti od izvesnog značaja. Ali, više od rekonstrukcije i ispitivanja njihovih svetonazora, čini se zanimljivom činjenica da se u oba navedena slučaja Dositej Obradović, od jedne istorijske, gotovo antikvarne figure „kulturnog junaka“, danas pretvara u vrednosno polarizovanu, polemičku figuru koja dobija važnu ulogu u savremenim sporovima o budućnosti, a ne samo o prošlosti srpskog naroda i njegove kulture. Kako je Dositej u srpskoj kulturi rodonačelnik „epohe Prosvetiteljstva“ i simbol „prosvete“, savremena problematizacija njegove uloge i značaja proširuje se na status celokupne idejne tradicije koju on predstavlja u kolektivnoj svesti. Stoga, opozitne ocene Dositeja Obradovića prevazilaze značaj interpretativnog spora o smislu i dometima dela pojedinca i ukazuju na dublju nesaglasnost u pogledu savremenog statusa i vrednosti čitave idejno-filozofske i političke tradicije koju on oličava. Preciznije, „Prosvetiteljstvo“ kao vremenski ograničen segment tradicije, kao i vrednosti „prosvete“ koje imaju trajniji, dijahroni status, danas postaju upitni i podložni kritičkoj revalorizaciji u širokom rasponu od radikalnog odbacivanja, do odbrane i isticanja neophodnosti njihovog daljeg razvijanja i doslednog afirmisanja.

Naznačeni problematičan status prosvetiteljske tradicije i ideala prosvete nije samo lokalna, nacionalna specifičnost, niti je ograničen na savremene filozofske, idejno-političke i kulturne sporove. Naprotiv, od samog istorijskog nastanka Prosvetiteljstva, može se pratiti snažna kritička, anti-prosvetiteljska tradicija u okviru koje su na različite načine osporavane osnovne programske vrednosti i ideali prosvete – razum, sloboda i napredak. Imajući to u vidu, možemo tvrditi da sukob prosvetiteljske i antiprosvetiteljske tradicije predstavlja jedan od osnovnih sadržaja dvovekovnog razvoja evropskog mišljenja, te, stoga, jedan od centralnih predmeta istraživanja istorije filozofskih i političkih ideja. Zato je rekonstrukcija i reinterpretacija sporova oko Prosvetiteljstva i prosvete trajni izazov za istoričare ideja. Ali, istraživanje sudbine „prosvetiteljskog projekta“ i sporova o njemu nema samo *istoriografski*

značaj jer je ono nužan uslov razumevanja aktuelnih debata o „kraju Moderne“ i „Postmodernom stanju“. Drugim rečima, historiografska tematizacija prosvetiteljske tradicije – njene kompleksne unutrašnje dinamike i istorijskih oblika njene (samo)kritike – predstavlja put ka recepciji i oceni dometa savremenih pokušaja njene kritičke „dekonstrukcije“ u različitim oblastima teorijskog i praktičnog diskursa. Stoga, iako predloženi projekat obuhvata istraživanje dugog vremenskog perioda (XVIII – XX vek), on je (već svojim podnaslovom) prevashodno usmeren na problematizovanje *odnosa* „istorije“ i „savremenosti“, te je njegovo saznanje težište pomereno iz istorijsko-filozofske sfere ka razumevanju i tumačenju živih i otvorenih problema današnjice.

Naznačena perspektiva dijahronog istraživanja sporova o prosvetećenosti usložnjava se njihovim sinhronim razmatranjem i situiranjem u tri različita socijalno-istorijska konteksta. Naime, od svog nastanka u Zapadnoj Evropi, Prosvetiteljstvo je imalo pretenzije na opšte, kosmopolitsko značenje koje se oslanjalo na tezu o univerzalnom statusu večnih istina razuma i na njima zasnovanog novog socijalnog poretka koji je izjednačen sa „civilizacijom“. Prema samorazumevanju mislilaca epohe Prosvetiteljstva istorijski razvoj je shvaćen kao proces širenja i usvajanja novootkrivenih istina od strane ostatka sveta koji se još nalazi u stanju varvarstva, stanju koje je karakterisalo i samu „mračnu“ zapadnoevropsku prošlost. Ovaj saznanji, socijalno-politički i istoriosofski optimizam Prosvetiteljstva bio je pre svega usmeren na njegovo neposredno istočno susedstvo koje je u prosvetiteljskoj imaginaciji predstavljano kao „zaostalo“ ili „varvarsko“ područje jedinstvenog evropskog sveta. Stoga se već od nastanka Prosvetiteljstva njegove pretenzije na univerzalno važenje socijalno-istorijski konkretizuju i operacionalizuju u podeli Evrope na „Zapad“ i „Istok“², te u anticipiranju projekta njenog budućeg ujedinjenja putem širenja i usvajanja skupa istih, svetlošću razuma otkrivenih vrednosti, socijalnih principa i političkih institucija. Ovaj evropski socijalno-istorijski kontekst, bez obzira na razlikovanje specifičnosti (francuskog, britanskog i nemačkog) Prosvetiteljstva predstavlja

² „Prosvetiteljstvo *otkrilo* Zapadnu i Istočnu Evropu zajedno, kao komplementarne koncepte koji definišu jedan drugog suprotnošću i prostornom bliskošću“ (Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*, Stanford, 1994: 5).

najopštiji okvir istraživanja strukture i dinamike prosvetiteljske misli. Takođe, on omogućava razumevanje i interpretaciju istrajno ponavljanih i danas aktuelnih pokušaja da se univerzalističke pretenzije prosvetiteljstva dovedu u pitanje sa partikularističkog stanovišta, tj. u ime odbrane (kulturne, političke, istorijske, nacionalne...) posebnosti i samobitnosti.

S druge strane, širenje i recepcija prosvetiteljskih ideja izvan njihovog izvornog kulturnog i političkog jezgra, predstavlja istraživačku perspektivu koja omogućava da se detektuju zajedničke karakteristike prosvetiteljstva u područjima evropske „periferije“ koja krajem XVIII veka još nije konfigurisana u skladu sa principom nacionalnih posebnosti. Pored opšte podele na „Zapadnu“ i „Istočnu Evropu“, uži regionalni okvir koji je za razumevanje recepcije prosvetiteljskih ideja u nas od najvećeg značaja jeste „Balkan“ ili „Jugoistočna Evropa“. Identifikovanje zajedničkih kulturnih, socijalnih i političkih karakteristika ovog perifernog regiona pod otomanskom vlašću, kao i praćenje procesa transformacije prosvetiteljskih ideja pod pritiskom ove osobite socijalno-istorijske i političke realnosti predstavlja zadatak koji prevazilazi uobičajenu usredsređenost na posebne nacionalne tradicije. Upravo ova šira, regionalna perspektiva istraživanja recepcije i sudbine prosvetiteljskih ideja može biti plodna istraživačka matrica i ujedno strategija koja nas štiti od sklonosti da u prošlost projektujemo stavove i ocene kasnije etabliranih nacionalnih historiografija. Drugim rečima, tek na osnovu ispitivanja zajedničkih karakteristika „balkanskog prosvetiteljstva“ (karakteristika koje su, u krajnjoj liniji, posledica postojanja jedinstvenog, „pred-nacionalnog“ kulturnog, političkog i socijalnog konteksta) moguće je pratiti i analizirati razvoj i socijalne funkcije ideja prosvetećenosti u posebnim nacionalnim okvirima tokom XIX veka. Tačnije, može se tvrditi da je upravo uspostavljanje posebnih nacionalnih (pre svega, kulturnih, pa i političkih) okvira na Balkanu predstavljao jedan od osnovnih učinaka recepcije prosvetiteljske misli. Jer, upravo su ideje zapadnoevropskog Prosvetiteljstva, prihvaćene od pojedinih pripadnika balkanskih naroda iz centralno-evropskog okruženja, bile onaj „ferment“ koji je u ranim debatama o jezičkim reformama, značaju i ulozi znanja, odnosu prema Crkvi i veri, kao i stavom „kulturnog kriticizma“ koji zauzima prosvetećeni pojedinac prema svom okruženju, snažno uticao na sazrevanje nacionalnih

pokreta, te doprineo konstituisanju modernih nacija na Balkanu. Ova konstitutivna uloga ideja klasičnog Prosvetiteljstva u procesu formiranja (balkanskih) nacija istovremeno predstavlja faktor kojim se mogu objašnjavati modifikacije tih ideja u socijalno-istorijskom kontekstu evropske periferije. Naime, za razliku od svog zapadno-evropskog uzora, Prosvetiteljstvo na Balkanu se veoma rano okreće prošlosti kao izvoru kulturnog samopouzdanja nacionalnih pokreta koji teže kulturnoj i političkoj samostalnosti³. Otuda, dok su istorizam i romantizam idejni pokreti koji u Evropi nastaju kao *kritičke reakcije* na Prosvetiteljstvo, balkanska recepcija ideala prosvetećenosti već u svom prvom, formativnom periodu biva protkana snažnim historicističkim i romantičarskim motivima. Izloženost uticajima različitih i suprotstavljenih idejnih tradicija (prosvetiteljstva i romantizma, na primer) u kratkom periodu od nekoliko decenija (od kraja XVIII do sredine XIX veka), rezultovala je svojevrsnim teorijskim i ideološkim „sinkretizmom“ balkanskih idejnih pokreta. U kasnijoj historiografskoj rekonstrukciji ovaj „sinkretizam“ je često zanemaran da bi se kompleksne kulturne tradicije pojednostavljeno predstavile u „ideal-tipskoj“ formi, tj. kao konstrukti pogodni za legitimacionu funkciju „mitova porekla“ naknadno formulisanih idejnih i ideoloških stanovišta. Kritička reinterpretacija nacionalne istorije ideja u kojoj su ideje prosvetećenosti različito tumačene i ocenjivane u okvirima kasnije nastalih (liberalnih, konzervativnih i socijalističkih) kulturno-političkih pokreta predstavlja jedan od osnovnih istraživačkih zadataka predloženog projekta. Ali, time se cilj istraživanja ne iscrpljuje jer je planirana kritička „dekonstrukcija“ našeg teorijskog tematizovanja prošlosti pretpostavka za tematizaciju savremenih redukcionističkih pristupa nacionalnoj tradiciji i analizu njene selektivne (zlo)upotrebe.

Naznačeni tematski okvir ovog projekta (praćenje unutrašnje dinamike ideja prosvetećenosti i njihovih osporavanja u evropskom, balkanskom i nacionalnom okviru, od kraja XVIII veka do danas) zahteva multidisciplinarni pristup predmetu istraživanja. Već zbog samorazumevanja i načina utemeljenja koncepta i prirode „prosvete-

³ „Buđenje osećanja posebnog istorijskog identiteta u različitim balkanskim narodima je verovatno najznačajnija i najtrajnija ideološka posledica kulturnih promena iniciranih Prosvetiteljstvom“ (Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of Southeastern Europe*, Aldershot and London: Variorum, 1994: 54).

ćenosti“ (kako u epohi Prosvetiteljstva i kasnijim verzijama „prosvetiteljskog projekta“, tako u kritičkim osporavanjima te tradicije), *filozofska* (problemska i istorijska) tematizacija istraživačkog polja predstavlja osnovnu disciplinarnu „infrastrukturu“ predloženog projekta. Na nju se, usled kompleksnosti samog predmeta istraživanja, oslanjaju teorijsko-metodološki pristupi pojedinačnih nauka – (socijalne, intelektualne i političke) *istorije*, teorije *politike* i istorije političkih ideja, *sociološke teorije* (teorije modernizacije, sociologije politike i religije), teorije i istorije *književnosti*, kao i kulturne i političke *antropologije*. U skladu sa zahtevima multidisciplinarnog pristupa, formirana je istraživačka grupa koja okuplja saradnike čiji dosadašnji naučni rad obuhvata pomenute naučne discipline. Iz perspektive tih disciplina, formulisane su istraživačke teme različitog nivoa opštosti: od najopštijeg (filozofskog – istorijskog i savremenog) problematizovanja prosvetiteljske tradicije i njenih kritika u *evropskom* okviru, preko (pretežno istorijskog i sociološkog) istraživanja recepcije i razvoja ideja prosvetećenosti u *balkanskom* društvenom i političkom kontekstu, do analize i interpretacije statusa „prosvetećenosti“ – dinamike prihvatanja i odbijanja ideja i vrednosti racionalizma, individualizma, sekularizacije, socijalne kritike... – u *srpskoj* socijalnoj, političkoj i kulturnoj istoriji i savremenosti. Sve-sni da iscrpna obrada ovako široko određenog tematskog područja nadilazi okvire jednog projekta i kapacitete istraživačkog tima, u formulisanju očekivanih rezultata rada na projektu ograničili smo se na izbor tematskih celina koje će biti obrađene u formi naučnih monografija, zbornika radova, te studija i preglednih članaka.

Prva i najopštija celina obuhvata istraživanje klasičnog Prosvetiteljstva i strategija njegovog osporavanja u okviru posebnih evropskih idejnih tradicija; analizu odnosa prosvetećenosti i Moderne, kao i različitih savremenih („postmodernih“) strategija kritike prosvetećenosti. S obzirom na presudan uticaj nemačke kulture na recepciju ideja i ideala prosvetećenosti u Jugoistočnoj Evropi i Srbiji, posebna pažnja će biti posvećena upravo istraživanju karakteristika nemačkog Prosvetiteljstva i idejno-političkih formi njegovog osporavanja. Druga tematska celina je usmerena na problematizaciju prosvetećenosti tumačene u sociološko-politikološkom ključu „modernizacije“ i „evropeizacije“ istočnih i jugoistočnih „perifernih“ društava. Istraživanja procesa sekularizacije i otpora na koje oni nailaze, nastanka i formi-

ranja nacija, uloge prosvetćenih elita i njihovog odnosa prema tradiciji, te formulacija „posebnih puteva razvoja“ u ovim društvima – predstavljaju teorijsku i istorijsku pozadinu bavljenja trećom tematskom celinom u čijem središtu je „srpski slučaj“.

Polazeći od prethodno skiciranih širih tematskih okvira, moguće je zadovoljiti početnu zainteresovanost za pitanja koja obuhvataju kako problem uloge Prosvetiteljstva u istorijskom, kulturnom i političkom razvoju Srbije, tako i značaj vrednosti prosvetćenosti za savremeno srpsko društvo i njegovu budućnost. Uprkos širokom vremenskom rasponu koji istraživačka tema *prosvetćenost u Srbiji* zahteva, usmerenost na recepciju (prosvetiteljske) tradicije u (nekađšnjim i savremenim) debatama o prošlosti i budućnosti Srbije omogućuje operacionalizaciju istraživanja u nekoliko glavnih problemskih pravaca koji obuhvataju sledeće teme: Značaj i uloga prosvetiteljstva u srpskoj kulturnoj i političkoj prošlosti; Odnos prosvetiteljstva i romantizma u evropskoj i nacionalnoj istoriji; Mesto ideala prosvetćenosti u političkim i idejnim pokretima XIX i XX veka u Srbiji; Odnos između projekata modernizacije Srbije i alternativnih vizija posebnog „srpskog puta“; Modeli srpske političke kulture i uloga socijalne kritike u njihovim transformacijama; Procesi nastanka i formiranja nacije i uloga intelektualnih elita; Recepcija klasičnih antiprosvetiteljskih ideja i savremenih kritika prosvetćenosti u Srbiji; Problem odnosa pravoslavne, crkvene tradicije i sekularnih ideja prosvetćenosti; (Ne)autohtonost prosvetiteljskih ideja/ideala u Srbiji i odnos prema stranim „uzorima“; Analiza recepcije prosvetiteljskih motiva u srpskom (javnom, političkom, naučnom...) diskursu krajem XX veka, itd.

Tokom narednog petogodišnjeg perioda, a u okviru Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, u realizaciji projekta „Prosvetćenost u evropskom, regionalnom i nacionalnom kontekstu: istorija i savremenost“, predviđeno je angažovanje sledećih istraživača: Dušana Boškovića, Gordane Đerić, Predraga Krstića, Slobodana Naumovića, Aleksandra Molnara, Zorana Obrenovića, Mila Savića, Ivane Spasić i Milana Subotića (rukovodilac projekta).